

УЧТИВИ ИЛИ ФАМИЛИАРНИ СА БЪЛГАРСКИТЕ МЕДИИ¹

Марина Джонова
Софийски университет „Свети Климент Охридски“

ARE BULGARIAN MEDIA FORMAL OR INFORMAL

Marina Djonova
Sofia University St. Kliment Ohridski

The article represents the actual situation in spoken Bulgarian language concerning the use of questions as indirect speech acts. Conclusions are based on data, collected from Bulgarian broadcasting (radio and television) during the last four years (2010 – 2013). The analysis of the empirical data shows that different pragmatic and sociolinguistic factors may dominate in spoken media communication and determine what the speaker chooses – whether an indirect or a direct speech act.

Key words: politeness, spoken language, media speech, sociolinguistics, pragmatics

В настоящото изследване се представят резултатите от изследване на медийната реч по отношение на употребата един тип индиректни² речеви актове – т.нар. въпроси молби, като средство за изразяване на учтивост от страна на водещия към събеседника в медийните предавания.

В изследването се представят прагматичните и социолингвистичните фактори, които са свързани с употребата на въпроси молби в устната медийна реч. Изводите се основават на записи и транскрипции на телевизионни и радиопредавания от периода 2010 – 2013 г., т.е.

¹ Изследването е осъществено с подкрепата на Фонд „Научни изследвания“ и е част от проекта „Изследване на модели и средства в различни речеви ситуации и сфери на общуването в съвременния български език“, договор № ДТК 02/11 от 16.12.2009 на МОМН.

² В българската лингвистика се използват също термините *непреки речеви актове* (Ницолова 1984) и *косвени речеви актове* (Димитрова 2009).

от устна реч в официална обстановка, която предполага използване на учтиви изказвания. Същевременно предполага добро познаване на книжовните норми от страна на журналистите, както и висока степен на подготвеност на тяхната реч.

Въпросите молби представляват „несъщински въпроси, които се произнасят с цел говорещият да подкани слушателя не да отговори, а да извърши действието, за което се пита във въпроса“ (Ницолова 1984: 127). С други думи говорещият не очаква да получи от слушателя буквален отговор на въпросителното изказване от типа на *Бихте ли дали тази книга?* (*Да, бих ви дал книгата.*) или дори да получи буквален отговор, очаква слушателят да извърши съответното действие, т.е. му даде книгата.

Както посочва Дж. Сърл, при индиректните речеви актове говорещият има предвид това, което казва, но има предвид и още нещо. При индиректните речеви актове изречение, което съдържа маркери за илокутивна сила на един тип илокутивен акт, се произнася, за да изрази в допълнение друг тип илокутивен акт (Сърл 1975: 59). Подобно мнение по отношение на българския език изразява и Р. Ницолова, като посочва, че подобно на въпросителните изказвания при въпросите молби също се иска информация, но не се иска информация за външния свят, а модална информация за желанието, възможността, готовността на адресата да извърши някакво (речево или неречево) действие (Иванова, Ницолова 1995: 81).

В рамките на медийното общуване действията, които водещият на предаването може да очаква да извърши неговият събеседник, са най-често речеви действия – събеседникът трябва да каже, да съобщи, да даде информация за нещо. Това се потвърждава и от изследвания емпиричен материал – в голяма част от случаите водещият очаква неговият гост да отговори на въпроса, да каже, да съобщи нещо, затова и въпросите молби са оформени с глагол за речева дейност. В развлекателните медийни предавания е възможно разглежданите въпроси молби да не са оформени с глагол за речева дейност, тъй като форматът на предаването позволява гостът не само да говори, но и да изсвири или да изпее нещо, да покаже как приготвя дадено ястие и т.н.

Формални особености на въпросите молби

Както посочва Р. Ницолова (1984), от формална гледна точка въпросите молби в български представляват въпросителни изречения, съдържащи частицата *ли* или *нали*. Ако сказуемото е просто, то е глаголна форма в бъдеще време на изявително наклонение (*Ще запалите ли лам-*

пата?; Ще запалите лампата, нали?) или в условно наклонение (*Бихте ли запалили лампата?*). Ако сказуемото е съставно, в него влиза модалният глагол *мога* или *може* (*Може ли (можете ли) да запалите лампата?*). Всеки един от тези случаи се характеризира с различна степен на деликатност при изразяването на подканата. Най-голяма деликатност (учтивост, разбирана като избягване на директната заповед и представяне на действието като зависещо от волята на слушателя) се изразява с въпросителните *ли*-изречения с глагол в условно наклонение. Те „имат до голяма степен книжен характер и се използват предимно в речта на интелигенцията“ (Ницолова 1984: 128). Във всекидневната реч се употребяват най-често *ли*-въпросите с *може*, *мога*, които нямат социална ограниченост. Най-слаба деликатност изразяват *ли*-изреченията с глагол в бъдеще време. По признака учтивост този тип изказвания се противопоставят на повелителните изказвания (*Запалете лампата!*), които са немаркирани от гледна точка на признака учтивост.

При опасност от отрицателен отговор говорещият може да предпочете въпрос, оформен с отрицание: *Няма ли да дойдеш с мен?; Не би ли дошла*. Р. Ницолова посочва, че в този случай подканата прозвучава по-ненастойчиво, така че отказът би трябвало по-леко да засегне този, който прави предложението (Иванова, Ницолова 1995: 81).

Когато адресатът е едно лице, глаголната форма в рамките на въпросите молби може да бъде във 2 л. мн.ч., като по този начин признакът учтивост е маркиран както чрез учтивата глаголна форма, така и чрез употребата на индиректен речев акт. Въпросите молби изразяват учтивост и в неформална обстановка или при близки отношения между говорещите. В този случай глаголната форма е във 2 л. ед.ч.

Контекстът и ситуацията са важни за определянето на дадено изказване като учтиво. В следното изказване *Можете ли да прочетете текста?* е възможно говорещият да използва модалния глагол *мога* за изразяване на учтивост (т.е. говорещият учтиво подканва слушателя да прочете текста), но може и да пита дали за събеседника е възможно, дали събеседникът умее да извърши посоченото действие. Р. Ницолова посочва, че когато е налице индиректен речев акт, оформяйки въпроса с модалния глагол за възможност (*Можеш ли да помогнеш на Кольо със задачата?*), говорещият допуска, че адресатът може да не е в състояние да изпълни молбата (Иванова, Ницолова 1995: 81). Когато изказването изразява учтивост, то е индиректен речев акт, тъй като по своите формални особености е въпросително изказване, но се употребява като *директив*, т.е. по своята илокутивна сила съответства на повелително изказване.

Изразяване на учтивост с въпросите молби

За да се определи дадено изказване като учтиво или неучтиво, е необходимо да се отчетат фактори като възрастта на събеседника, неговото обществено положение, отношенията между събеседниците в даден момент (познати/непознати, степен на близост, йерархия), както и факторът официалност/неофициалност на ситуацията. Така в официална ситуация при наличие на несиметрични отношения между говорещите спазването на принципа за учтивост изисква предпочитането на индиректни речеви актове пред повелителни изказвания – *Бихте ли ми подали микрофона? Можете ли да ми подадете микрофона? Ще им подадете ли микрофона?* пред *Подайте ми микрофона!* Както посочва Мей (2001: 117), индиректните речеви актове са много по-ефикасен начин за постигане на сътрудничество от страна на събеседника, отколкото директните (преките) речеви актове. Чрез употребата на индиректен речев акт говорещият дава известна свобода на слушателя или представя изпълнението на действието като зависещо поне частично от неговата воля.

Мей (2001) посочва, че не е възможно дадено изказване да се разглежда като учтиво или неучтиво, без да се съобразим с контекста, в който е употребено, както и със социалните характеристики на говорещите. Дадено повелително изказване може да се определи като учтиво или неучтиво в зависимост от позитивния или негативния ефект, който има върху лицето, към което е отправено. В определен контекст единственото адекватно средство (напр. в домашна, в неформална обстановка) е именно повелителната форма на глагола (напр. *Подай ми солта!*) (вж. Мей 2001: 80). Тук е необходимо да се добави, че употребата на повелителните изказвания е свързана и със съобразяване с авторитета на адресата пред говорещия. Както посочва Р. Ницолова, този авторитет се определя от еднаквостта или разликата във възрастта, образованието, професията, личните качества и др. на говорещите (Иванова, Ницолова 1995: 86). Тези фактори предопределят факта, че изказване от типа на *Да затваряш веднага прозореца* е недопустимо, ако например говорещият е дете, а адресатът е неговият родител, т.е. при наличие на несиметрични отношения, при което слушателят стои йерархично по-високо от говорещия.

Въпросите молби в български са изследвани и от гледна точка на речевия етикет. М. Стефанова разглежда въпросите молби с глагол в условно наклонение или с модален глагол от типа на *бихте ли...*, *можете(-и) ли да ми* + глагол (*изпеете, донесете и др.*) като неутралните етикетни изрази за разлика от характерните за високия стил етикет-

ни формули за молба: *Разрешете/позволете + да + (те, ви) + глагол; Бъдете така любезен + да + (ме, ми) + глагол* (Стефанова 1997: 86). Авторката посочва и изказвания, оформени по модела *Моля, бихте ли могли да изчакате?, Моля, ще можете ли да отговорите?* (Стефанова 1997: 85). Подобни примери в изследваните записи от устна медийна реч не бяха намерени.

К. Цанков представя въпросите молби като част от етикетните формули за изразяване на молба и посочва, че условното наклонение е предпочитано при етикетните формули за изразяване на молба, където е в опозиция с повелителното. Когато етикетната формула е с глаголна форма в условно наклонение, тя звучи по-предпазливо, като по този начин може да се подчертае и социалната дистанция между адресанта и адресата (*Би ли ме почакала малко – Почакай ме малко*) (Цанков 1994: 28).

Въпросите молби в медийната реч

Според представените теоретични постановки в медийната реч, когато е налице разговор между водещия и неговите събеседници, би трябвало да преобладават индиректните речеви актове като израз на учтивост към събеседника. От прагматична гледна точка въпросите молби с глагол в условно наклонение от типа на *Бихте ли ми казали..., Бихте ли изсвирили нещо на нашите зрители...* са маркирани в българския като официални и дори книжни, затова употребата им в този контекст би била маркер за дистанцираност между говорещите. Следователно с най-голяма честота на употреба би трябвало да се срещат индиректните речеви актове с модален глагол *мога, може*, тъй като изразяват средната степен на учтивост. Повелителните изказвания от водещия спрямо негов гост, който е с високо обществено положение или е по-възрастен от него, не са допустими и са маркирани като неучтиви. Употребата на повелителни изказвания към познат, близък събеседник, към събеседник, който е с равен социален статус с водещия или по-млад събеседник, е неутрална по отношение на признака учтивост. Учтивостта може да се изрази и с други средства – напр. чрез глаголна или местоименна форма за 2 л. мн.ч. (*Дайте сега повече информация за сигналите за нарушение които постъпиха вчера през целия изборен ден във цялата избирателна комисия.*³)

³ Примери от устната реч се изписват в съответствие с изговора, без да се прилага писмената пунктуационна норма. Отбелязват се единствено паузите и илокутивната сила на изказването.

Както беше посочено, контекстът играе важна роля при избора на говорещия между директен и индиректен речев акт. В медийната реч се очаква наличие на сътрудничество от страна на събеседника, т.е. той се е съгласил да участва в дадено предаване и следователно е готов да отговори на зададените му въпроси. Целта на водещия е да успее да зададе максимален брой кратки въпроси и да получи максимално количество информация от своя събеседник. Тези фактори се оказват решаващи при избора на водещите на телевизионни и радиопредавания дали да употребят индиректен речев акт и по този начин учтиво да подканят своя събеседник да даде съответната информация или да извърши определено действие, или да използват директен речев акт – повелително изказване или същински въпрос, когато се обръщат към своя събеседник. В изследвания от нас материал водещите предпочитат директни речеви актове независимо от социалния статус и възрастта на събеседника. Това обаче не се отчита като неучтиво отношение от страна на самия събеседник и причината за това е именно специфичният контекст, в който се извършва устното общуване.

Наблюдават се два основни типа взаимоотношения между говорещите. В първия случай е налице дистанция между водещия и събеседника въз основа на някой от следните фактори: общественото положение, възрастта на събеседника или липсата на близост между събеседниците. При този тип взаимоотношения водещият употребява учтивите местоименни и глаголни форми за 2 л. мн.ч., но въпреки това въпросът се задава директно, рядко се използват индиректни речеви актове:

Какво се случи след това / след като взехте тези мерки? (Нова телевизия, „Карбовски директно“, събеседникът е политик, бивш министър-председател.)

Доколко сте склонни да отстъпите от егото си и да направите широк десен реформаторски блок? (bTV, „Тази неделя“, събеседниците са политици от опозицията.)

Имате ли представа във града: сигурно имате къде са най-старите водопроводни инсталации? (Дарик радио, Кърджали)

Възможно е и въпросът да изключва второлични глаголни форми, както е в следния пример:

Тези улици коя градска част обхващат предимно? (Дарик радио, Кърджали)

Когато липсва дистанция между водещия и събеседника – те са близки, познати, работят в една и съща професионална област, близки са и по възраст, водещите предпочитат демонстрирането на близост и

непосредственост при общуването със събеседника. Към този тип контекст могат да се отнесат и предаванията, в които гостът е човек на изкуството или спортист. В разговора се използват ти-формите и отново се предпочита употребата на директни речеви актове – повелителни и въпросителни изказвания:

Как реши да се включиш и какво според теб те изведе до това челно място? (bTV, „Преди обед“, събеседникът е фотограф, липсва близко познанство.)

Между другото дай да си спомним тогава какво си говорихте (Нова телевизия, „Карбовски директно“, събеседникът е журналист, налице е близко познанство.)

Тя дали ще участва във разговора или не знаеш / какъв ѝ е нрава? (Дарик радио, събеседникът е известна българска певица.)

Защо започна със разследваща журналистика да се занимаваш / не е ли опасно? (bTV, „Нека говорят“, събеседникът е журналист от bTV.)

Доколкото знам ти си била от заможно семейство.

Често водещият едновременно задава въпрос и използва повелително изказване, за да подкани още веднъж събеседника да отговори на въпроса:

Какви са те? Разкажи ми за тях! (bTV, „Тази неделя“, събеседничката е студентка.)

Кажки кафе пиеш ли? Ще пиеш ли кафе? (Нова телевизия, „На кафе“, събеседничката е известна фолкпевица.)

Случаите, в които се използват индиректни изказвания, не липсват, но са доста по-редки. В следния пример императивните форми *излезте* и *кажете* са заменени от израз с модалния глагол *мога*:

Можем ли да излезем извън дипломатичния език и да ми кажете вашето лично мнение като политик? (bTV, „Тази събота“, събеседникът е бивш министър.)

Като избира индиректен речев акт, говорещият учтиво подканва своя събеседник да каже своето лично мнение. В същото време употребата на форма на глагола за 1 л. мн.ч. е маркирана като израз на съпричастност от страна на водещия, т.е. не само гостът използва дипломатичен език, но все пак именно той е подканен да говори по-конкретно. От гледна точка на максимите за такт (вж. Лийч 1983: 83), това е още едно средство за намаляване на *загубата* за събеседника. Затова често водещият се представя като съучастник в отговора на своя гост именно чрез употребата на глаголни форми за 1 л. мн.ч.

Следното изказване може да се разглежда като въпрос молба само в контекста на съседните реплики в разговора.

Може ли да направим един бърз паралел между подобни събития по света и тва което се случва у нас? (БНТ, „Денят започва“)

Гостът не отговаря буквално на въпроса *Може/не може*, а прави съпоставката, която е поискал от него водещият:

Имаме много хляб да изядем както се казва за докато (смее се) стигнем големите европейските фестивали за танц / ние сме един сравнително малък фестивал а_а_а и със сравнително кратка история

Чрез употребата на индиректни речеве актове водещите подтиквават своите събеседници да извършат дадено речево или неречево действие. В последния случай обикновено става дума за т.нар. развлекателни предания, в които събеседникът би могъл действително да покаже нещо на публиката – как танцува, как изпълнява някоя песен или музикално произведение, как влиза в роля като актьор и т.н. В този контекст в изследваните записи от устна реч не се срещат въпроси молби с глагол в условно наклонение, тъй като те са маркер за дистанцираност между водещ и гост, а това противоречи на концепцията на развлекателните предавания. Както беше посочено, употребата на модалния глагол *мога* често е двусмислена. Понякога дори контекстът позволява на събеседника да отговори *Мога, Не мога, Не знам дали ще мога*, без да извършва някакво действие. Това е причина водещият често да преформулира изказването с модален глагол в изказване с глагол в бъдеще време, като по този начин по-категорично подканя събеседника си да извърши даденото действие:

Да се върнем на техните предизвикателства. Можеш ли да го направиш? Ще изпълниш ли някое от тези предизвикателства? (bTV, „Търси се“)

В случаите, когато слушателят често променя темата на разговора, водещите предпочитат въпрос молба с глагол в бъдеще време, като могат да изразят и настойчива подкана чрез употребата на две и дори три изказвания от този тип:

Ще изпълниш ли тяхното желание? Ще ни изсвириш ли Инсомния с червената свирка? Ще го изсвириш ли? (Тук подканата е съчетана и с невербален жест – подаване на музикалния инструмент на госта.) (bTV, „Търси се“)

В голяма част от изследвания материал водещият подтиква своя събеседник да отговори на въпроса, да каже, да съобщи нещо, затова и въпросите молби са оформени с глагол за речева дейност, както е в следните примери:

Водещ 1: *Е може ли да ни кажете поне една [антикризисна мярка] която е изпълнена?*

Гост 1: *Борбата с корупцията и организираната престъпност*

Водещ 2: *Добре благодаря ви господин Б. с едно изречение **можете ли да кажете** коя е вашата България от тия три в които живяхте?*

Гост 2: *първата България беше / първата България беше ъ времето на... (БНТ, „Денят започва“)*

В информативни предавания, в които гостът е експерт в дадена област, се наблюдава и употребата на въпрос молба с глагол в условно наклонение:

*Ами **бихте ли разяснили** първо на: слушателите на Дарик радио какво представлява аутизмът? (Дарик радио, Враца)*

Срещат се и учтиви изказвания с глагол в условно наклонение, които не съответстват на формалните особености на въпросите молби. Следното изказване съдържа глаголна форма във 2 л. мн.ч. в условно наклонение *бихте казали*, но изказването е оформено като частен въпрос с помощта на въпросителното местоимение *какво*.

*Какво бихте казали за случая, когато в обръщения използваме израза **братя и сестри**?*

При този тип въпросителни изказвания не съществува противопоставяне между двете възможности – буквален отговор или действие (речево или неречево) от страна на събеседника. Не е налице индиректен речев акт поради факта, че формалните показатели и илокутивната сила на изказването съвпадат – то е въпросително и очаква събеседникът да даде съответната информация:

*То е приемливо за употреба само в храма, тъй като всички миряни са **братя и сестри**...*

Може да се обобщи, че в теоретичните изследвания, свързани с изразяването на учтивост към слушателя чрез употребата на индиректни речеви актове, се посочват факторите, които определят случаите, в които говорещият би предпочел употребата на такъв тип речев акт. Посочват се и формалните особености на въпросите молби в българския език. Приложението на тези теоретични постановки при изследването на устното общуване на български език обаче следва да се съобрази и с конкретния контекст и с характеристиките както на говорещите, така и на медийното общуване. Изследването на актуалното състояние на честотата на употреба на въпроси молби в телевизионните и в радиопредаванията показва, че необходимостта водещите да бъдат кратки и да бъдат максимално информативни за слушатели-

те/зрителите е основният фактор, който определя в количествено отношение по-големия брой директни въпроси и повелителни изказвания в репликите на водещите. Медийното общуване от своя страна предполага сътрудничество от страна на събеседника, затова употребата на директни речеве актове към него не се възприема като неучтивва. Индиректните речеве актове се срещат значително по-рядко. Най-често причината за употребата им е предположението на говорещия, че при директен речев акт е възможно събеседникът да не извърши желаното действие, т.е. най-често да не желае да даде исканата от него информация. Това обяснява и предпочитанието към употребата на въпроси молби с глагол в бъдеще време, чрез които се изразява по-силна подкана към слушателя да изпълни действието в сравнение с изразите с модален глагол или с глагол в условно наклонение, като в същото време се спазва принципът за учтивост.

ЛИТЕРАТУРА

- Димитрова 2009:** Димитрова, Ст. *Лингвистична прагматика*. София: Велес, 2009.
- Иванова, Ницолова 1995:** Иванова, К., Р. Ницолова. *Ние, говорещите хора*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1995.
- Лийч 1983:** Leech, G. *Principles of pragmatics*. London: Longman, 1983.
- Мей 2001:** Mey, J. L. *Pragmatics: an introduction*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd., 2001.
- Ницолова 1984:** *Прагматичен аспект на българското изречение*. София: Народна просвета, 1984.
- Стефанова 1997:** Стефанова, М. *Познаваме ли българския речев етикет*. София, 1997.
- Сърл 1975:** Searle, John. Speech acts. // *Syntax and semantics*, vol 3, 1975: 59 – 82.
- Цанков 1994:** Цанков, К. *Социолингвистика и речев етикет*. Велико Търново: Знак '94, 1994.